

Жарасбай Сүлейменов

Сөнбейтін шырақ

Книга должна быть возвращена не
позднее указанного здесь срока

Количество предыдущих выдач

24/IV 11. 9/15/
05/05.17-1258(9).

каб-0

Жарасбай СҮЛЕЙМЕНОВ

СӨНБЕЙТІН ШЫРАҚ

A handwritten signature in black ink, consisting of a large, stylized initial 'Ж' followed by the name 'СҮЛЕЙМЕНОВ' in a cursive script.

Алматы
«Асыл кітап»
2008

ББК 83.3 (5 Каз)
С 90

Сүлейменов Ж.

С 90 Сөнбейтін шырақ. — Алматы:
«Асыл кітап» баспасы, 2008. — 104
бет.

42081

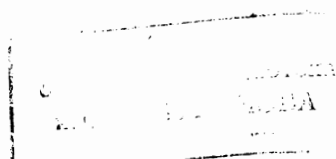
ISBN 9965-566-26-7

Қазақ халқының аты аңызға айналған ұлы перзенті, нәзік сезімнің, тәтті қиялдың ақыны Мағжан Жұмабаев — поэзия әлеміндегі жарық жұлдыз, қайталанбас құбылыс. Оның өзіндік үні, ізденістері мен жанашылдығы қазақ әдебиетін XX ғасырдың басында-ақ Европа, орыс әдебиетінің биік деңгейіне көтерді. Бұл оның ішкі шығармашылық күдіретінің барынша зор, қуатты, бойға жігер, жүрекке от беретін рухты болғанын дәлелдейді. Оның құпиясы әлі толық ашылған жоқ. Демек, Мағжанды, оның артына қалдырған мұраларын зерттеу жалғаса бермек. Назарларыңызға ұсынылып отырған эссе осындай ұмтылыстан туған шығарма.

ISBN 9965-566-26-7

ББК 83.3 (5 Каз)

© Ж. Сүлейменов, 2008.
© «Асыл кітап» баспасы,
2008.

012

*Осы еңбегімді сүйікті
немерелерім Мәдина,
Батырхан, Даниал,
Әлнұр және Аружанға
арнаймын.*

Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатындағы алаштың ардақтысы, ақиық ақын Мағжан Жұмабаевқа қатысты құжаттардың арасында оның өз қолымен толтырған өмірбаян парақшалары да бар. Біріншісін Мағжан 1923 жылғы 12 желтоқсанда Москвадағы жоғары көркем әдебиет институтына қабылданғанда тапсырады. Туған жері, тұрағы, қайда, қандай білім алғаны, отбасы туралы қысқа да нұсқа деректер: жоғары оқу орнына түскенге дейін Омбыдағы мұғалімдер даярлайтын семинарияда оқыған, мектепте мұғалім, газетте редактор болған, үйленген.

Ал екінші парақша бертінге дейін Петропавл педагогика техникумының мұрағатында сақталып келді, тапсырылған уақыты 1927 жылғы 1 қыркүйек деп көрсетілген. Мұнда Мағжан 1925 жылы әдебиет институтын тәмамдағанын, он жыл еңбек өтілі бар екенін, қазақ тілінен сабақ беретінін жазады.

Мағжан бұл кезде:

Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын.
Күнге ғана бағынам.

Немесе:

Күншығыстан таң келеді — мен келем,
Көк күңіренед: мен де көктей күңіренем.
Жердің жүзін қараңғылық қаптаған,
Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем! —

деп өзінің туған ұлтының аспандағы Айы, көгіндегі Күні, әмсе ақыл-ойының, парасатының өлшемі, асқар биігі, мақтанышы, тағзым етер тұлғасы болуға ұмтылысын танытып үлгерген дауылпаздың нақ өзі еді. Мағжанның дарыны ерте ашылды. Бозбала шағында балғын үнімен, сырлы да сұлу жырымен баршаны баураған ақын орда бұзар отызында қиянға сермеген қанаты талмайтын қыран екенін шын танытты. Алда оны не күтіп тұр еді? Оған терең бойлап, алаңдамағаны анық. Ол тек елім, халқым деп соққан жүрегінің дүрсіліне құлақ түрді. Содан да өз бойына ұлтының ащысы мен тұщысын қуанышы мен қайғысын, қызығы мен азабын қат-қабат қондырып, тағдырлы, тауқыметі мол, тайғағы көп жолды тандады. Бұл екінің бірі, егіздің сыңары иелене бермейтін тағдыр еді. Өйткені, сортаңы шығып жатқан, соқтықпалы, соқпақты, бұралаң-қалтарысы мол мұндай тар да тайғақ жолмен кез келген пенде жүре алмайды. Оның зілбатпан салмағына шыдағандар ғана нағыз тәңірдің өзі жаратқан ақын болады. Мағжан Жұмабаевты бүгінгі ұрпағымен, тәуелсіз елімен осындай жол жалғап жатыр.

Оның әлемі тұнық та тылсым, тұңғыық. Қанатын еркін сермей алмай қапыда кетті, жақұт жырлары қаратүнек қойнауында қалды, артық-кемі жоқ, жарты ғасыр бойы тұншығып жатты десек те, солақай, содыр саясат оның өзін де, сөзін де жоя алған жоқ.

«Бұйырса, шырақ сөнбес, ұзақ жанар» деген ақынның өз сөзі ақихатқа айналып, Мағжан халқымен қайта қауышты, мәңгілікке оралды. Міне, содан бері де жиырма жыл өтті.

Осы уақыт ішінде біз Мағжан туралы біраз жайларға қанықтық. Мағжанды жарыса жазу үрдісі жиырмасыншы ғасырдың 90-жылдарына дөп келді. Қазір біршама саябырлаған секілді. Бұдан, әрине, ұлттың ұлы ақынына деген сүйіспеншілігі ортайып қалды деген ұғым тумасқа тиіс. Мағжанның өзі де, жыры да мәңгілік, елімен, халқымен бірге жасай береді. «Мағжан мәдениеті зор ақын. Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілдігіне қарағанда, бұл бір заманның тегінен асқандай, сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай, бірақ түбінде әдебиет таратушылары газетпен қосақталып, күндегі өмірінің тереңін терген ақын болмайды, заманынан басы озып, ілгерілеп кеткен ақын болады. Әдебиет әдебиет үшін деген таңба аяқын болмай, нәрлі әдебиет болуға жол жоқ. Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз — Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін». (М. Әуезов. «Өз жайымнан мағлұмат», 1929 ж., ғинуар, Ленинград, ӘӘММ, П. №382, 9-б.) Мағжан туралы өңгіме қозғалғанда ойымызға бірден халқымыздың аяулы ұлдарының бірі, кеменгер қаламгер Мұхтар Әуезовтің осы сөздері оралатыны анық. Бұл сөздердің құндылығы сонда — Мағжанды сүйетін, европалығын, жарқырағын, әшекейін сүйетін Мұхтар Әуезов өз

ойын Мағжанның көзі тірісінде, Мағжан қуғын-сүргінге ұшырап жүрген кезде білдірген. Бұл – Мағжанның шығармашылығына берілген баға, өсер елдің баласының сөзі ғана емес, азапты жолда жүрген ақынға ашықтан-ашық ара түсу, өз басын оққа байлағанмен бірдей нағыз ерлік еді!

Мұхтар Әуезовтің Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы жайлы осылай ой түйі кездейсоқ емес. Олар ел тарихындағы ең бір жойқын да күрделі кезеңде тарихи-әлеуметтік құбылысқа сыншыл көзбен қарап, өзінше баға берген, ұлт бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күресте білек біріктірген тағдырлас жандар. Мұхтар Әуезов Мағжан қаламынан шыққан туындыларға әркез зер салып жүреді, «Алқа» бағдарламасымен де алғашқылардың бірі болып танысады. «Бағдарламаның кеңестік идеологияға қарай икемделіп жазылғанын Мұхтар аңғармады емес. Мұны солшыл бағытта жазылған деп түйіндеуінен байқаймыз. Негізінен ол бағдарламаны мақұлдап, нақты әрекетке көшу керектігін айтып, Мағжанға жауап хат жолдайды». (Ш. Елеукенов «Мағжан мен Мұхтар», «Жұлдыз», 1997 ж. №10, 112 б.). Мағжанның бұл еңбегінің М.Әуезовтің қолына тиюі де қызық. Мағжан қолдан көшірілген санаулы ғана «Алқа» бағдарламасының бір данасын Мұхтарға береді. Бұл да оның Мұхтарды бағалағандығының, оған деген ықыласы мен сенімінің ерекше болғандығының көрінісі деп түсінуіміз керек.

Осы екі ұлы қаламгердің шығармашылығындағы тағы бір тоғысуға назар аударайық-

шы. Мағжан «Ертегі», «Оқжетпестің қиясында» дастандарында Кенесары ханның тұлғасын сомдаса, ақылдылығын, алғырлығын, кеменгерлігін жырласа, Мұхтар «Хан Кене» атты пьеса жазып, оның болмыс-бітімін, ел тарихындағы ролін аша түсті. Олардың пайымдауынша, хан Кененің тағдыры ХХ ғасырдың басындағы қазақ халқының қасіретімен тығыз сабақтас, үндес. Осылай қос арыс қазақты қалың өрттен қайтсем құтқарам деген тілек үшін жанын құрбан етуге даяр Кенесарыны биікке көтеріп қана қоймайды, империялық санаға, бодандық санаға қарсы күресте бірлесіп шеп құрады.

Мағжанның ақындығын, шеберлігін сынауға екінің бірінің жүрегі дауаламаған, білімі, күші жете бермеген. Бұған қасы мен досы қатар жүрген кезде де ешкім уәж айта алмаған. Қазақтың белгілі ағартушысы Жүсіпбек Аймауытов 1923 жылы Ташкентте оқып жүрген қазақ студенттерінің алдында жасаған баяндамасында Мағжан сыршылдығымен, суретшілдігімен, сөзге еркіндігімен, тапқырлығымен, маржандай тізілген, торғындай үлбіреген нәзік үнді күйімен, шерлі, мұңды зарымен күшті екенін айта келіп, «Мағжан – алдымен сыршыл ақын. Мағжан сөзіндей тілге жұмсақ, жүрекке тиетін үлбіреген нәзік әуез қазақтың бұрынғы ақындарында болған емес. Ол жүректің қобызын шерте біледі, оның жүрегінен жас пен қаны аралас шыққан тәтті сөздері өзгенің жүрегіне тәтті у себеді. Мағжан не жазса да сырлы, көркем, сәнді жазады. Оқушының жүрегіне әсер бере алмайтын құрғақ өленді,

жабайы жырды Мағжаннан таба алмайсыз. Ол табиғатты суреттей ме, әйелді жаза ма, тарихи адамдарды ала ма, ертегі айта ма, ұран сала ма — бәрінде де ақынның ойлағаны, сезгені, жүрегiнiң қайғыруы, жанының күйзелуі, көңілінің кірбеңі көрініп тұрады. Қай өлеңін оқысаң да, не ақынмен, не өз жүрегіңмен, не ел жүрегімен сырласқандай боласың» — дейді, Мағжанды Пушкинге теңейді. Осы арада орыс халқының үлкен ақыны, ғалым В.Я. Брюсовқа телініп жүрген «Мағжан — қазақтың Пушкині» деген сөздердің нағыз авторы кім екенін айыруға болатын сияқты.

Мағжанды заман өлшеуішімен ғана бағалаған тұстастары да болды. Бірақ, олардың сөзі желге ұшты, өшті. Мағжан өз тұғырына мықтап орнықты. Мағжанның сұлу жырлары, кестелі сөзі келер ұрпақтың да жан дүниесін баурап, жанарында от, жүрегінде шок болып жана береді.

Жоғарыда айтқанымыздай, Мағжанмен қайта қауышқалы ол туралы біраз еңбектер жарық көрді. Мақтауын жеткізіп-ақ жатырмыз. «Мағжан — пайғамбар!» Осылай кейде бұл фәниге көптің бірі болып келген, көптің бірі болып өмір сүрген перзенттің адами қасиеттерінің жанынан ағып өтіп кетіп жатқан сияқтымыз. Көптің бірі болып өмір сүрген деген сөздеріммен кейбіреулер келіспеуі де мүмкін. Мағжан — сөз жоқ, дара тұлға, дана тұлға. Бірақ, ол ойы қанша озық болғанмен, өзінің туған жерімен, халқымен бірге болды, ұлтының мұңын мұндап, жоғын жоқтады, ол қуанса қуанды, ол күйінсе күйінді. Міне, сондықтан да Мағжанның ада-

ми бейнесіне де көбірек көңіл бөлу жөн болса керек. Сайып келгенде, мұндай қадам Мағжанды бүгінгі ұрпақпен, болашақпен байланыстырар көп дәнекердің біріне айналары сөзсіз.

Мағжан туралы жазылған еңбектерді кезең-кезеңге бөліп қарастырар болсақ, бірінші кезең – Мағжанның көзі тірісінде жазылған дүниелерді, екінші кезең Мағжан толық ақталғанға дейінгі уақытты қамтиды. Ал, үшінші кезеңге соңғы жиырма жылды жатқызу жөн сияқты. Бірінші кезеңде анық сөзін айтып кеткендердің қатарында Жүсіпбек Аймауытовты, Мұхтар Әуезовты, Ахмет Байтұрсыновты, Сұлтанбек Қожановты атауға болады. Бұлардың мағжантануға қосқан үлесі өлшеусіз. Ал, екінші кезеңде көзге түсер шоктықты дүние – есімі елімізге белгілі ғалым, филология ғылымының докторы, профессор Бейсембай Кенжебаевтың естелігі. Оның естелігі ұзақ та емес. «Бұл қарапайым естеліктің айырықша қадірлі болатын тағы бір себебі – оны авторы қайта құрудың шарапатынан әлдеқашан бұрын (70-ші жылы) жазған. Ешқандай есепсіз адал жанымен жазған». (Құлбек Ергөбеков). Айтса айтқандай, естелік иесі – ерекше құрметке лайық, батылдығымен аты шыққан ғалым. Оның өзі де ұлтшылдық қамытын киіп, қуғын-сүргінді көп көрген.

Енді осы қоспасыз таза естелікке үңілер болсақ Мағжанның бейнесі жарқырап алдымыздан шығады. «Мағжан сұлу еді: орта бойлы, толық денелі, бұйра қара шашты, аққұба бидай өнді еді. Бет пішіні Абайдың белгілі суретіндегі бет пішініне ұқсайтын. Жүріс-тұрысы жарасты, сәл маңғаз еді. Осының

бәрінің үстіне ол қыз мінезді еді,» — деп жазды Б. Кенжебаев.

Осы жолдарды оқығанда менің ойыма Мағжан Жұмабаев ауданындағы Құралай ауылында болған бір кездесу оралды. Ол кезде мен Қазақ радиосының Солтүстік Қазақстан облысы бойынша меншікті тілшісі едім. Бір күні Алматыдан Қазақстан теледидары мен радиосы республикалық компаниясының басқарма бастығы Мұхаммед Мезгілбаев телефон шалып, өзінің бір жұмыстарымен біздің жаққа келе жатқанын айтып, сапарлас болуымды сұрады. Содан Мұханды таңертең ерте әуежайдан қарсы алып, үйден бір шай ішкеннен кейін, жолға шықтық. Бұрын бұл жаққа жиі шыға бермеуші едім, Құралай облыс орталығынан 150 шақырымдай жерде екен, тез жеттік. Шай үстінде біз түскен үйде басқа да қонақтар аз емес екенін аңғардым. Солардың ішінде ерекше назарымды аударған бір жан болды. Орта жастағы, шашын артына қайырған бидай өнді, кескінді кісі әңгімеге көп араласпай отырды. Жұрттың бәрі «Сүке, Сүке» деп отырғандарына қарағанда осы ортада сыйлы жан сияқты.

Біраздан кейін сыртқа шықтық. Жаз айы, ауылдың маңайы жап-жасыл, құлпырып тұр. Мұхаң ауылды сағынып қалса керек, «жүр, қыдырып келейік» деп іргедегі көлге қарай бастады. Бұрын қызмет бабымен кездескенім болмаса, ол кісімен араласым жоқ еді, өте әңгімешіл кісі екен, біраз жайға қанықтым. Сөз реті келгенде Сүкен жайлы сұрадым. «Ә, Сұлтанғазыны айтасың ба, ол осы өңірдің тумасы ғой, оның әкесі Біләл деген кісі Мағжан

Жұмабаевтың атасы Жұмабайдың Құрманәлі деген інісінен туған, 1937 жылғы қуғын-сүргін құрбаны болған. Сұлтанғазы сол кісіден қалған жалғыз тұяқ, қазір Бескөл ауданындағы «Андреев» кеңшарында бас есепші», — деді Мұхаң.

Сол жолы біз Құралайда екі күн жаттық. Сүкеңмен де танысып алдым. Өте бір кішіпейіл адам екен, артық сөзі жоқ. «Мағжан туралы не білесіз?» деп сұрап едім, «Үлкендерден естіген біраз әңгіме бар, кейін бір кездескенде асықпай отырып айтып берермін», — деді. Бірақ тағдыр бізге екінші қайыра кездесуге жазбапты, ол кісі көп кешікпей жол апатынан қайтыс болды.

«Мағжан ғалым, тәжірибелі, шебер оқытушы, асқан методист-педагог еді». (Бейсембай Кенжебаев). Осы айтылғандар Мағжанның шын бейнесін ашатын сөздер. Өйткені, Бейсембай Кенжебаев Мағжан Жұмабаевты жақсы білген, 1922 жылы Москвада Күншығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінде оқып жүргенде оның алдынан дәріс алған. Бұл кезде Мағжан Жұмабаевтың өзі де студент болатын, ол Москвадағы жоғары көркем әдебиет институтында оқитын. Бейсембай Кенжебаев «Мейлі, лекциялық сабақта болсын, мейлі, практикалық сабақта болсын, ол қағазға, кітапқа қарамайтын. Сөз арасында келтіретін мысал өлеңдер мен әңгімелерді түгел жатқа айтатын. Декламация оқып тұрған тәрізді барлық нәшін, сипатын, қимылын келтіріп айтатын» деп Мағжанның білімінің тереңдігіне, алғырлығына тәнті болады.

Осы естелік Мағжанның Абайды пір

тұтқанын, оған қатты еліктегенін тағы да дәлелдей түседі. Мағжан шәкірттеріне Абай өлеңдерін оқып-үйретеді, олармен бірге Абайдың жаңа жыр жинағын талдайды. Бір кездескенде өзінің шәкіртіне аудармаға қатысты ойларын бүкпесіз білдіріп: «Басқа тілден шығарма аудару — ол шығарманы өзінікі етіп алу деген сөз, өзінікі болған соң, ол өгей бала емес, туған бала болуға тиіс. Яғни өгей бала екені мүлде білінбеске керек. Ол үшін шығарманың тұрқы, тұлғасы аударылмай, мағынасы, рухы аударылуы қажет», — дейді. Ол осылай Абайды жүрегімен ұғынған. Олардың жырларындағы үндестік те осыны дәлелдейді. Қазақ үшін Абай қалай қайғырса, Мағжан да солай қапаланады. Өзінің ұлттық таным-тағылымы жеткен биікке ол өз халқының да орнығуын тілейді, ботадай боздайды, аңсайды, армандайды, әйтеуір өзінің ұлтын сол асқаралы заңғардан көргісі келеді.

Абайдың бүкіл өлең-жырлары, соларға қоса қарасөздері ұлтты өзгелермен терезесі тең, тіпті олардан биік өрге шығаруды көксеуден туса, осындай ойлар Мағжанның да жүрегінде от береді, оны лаулатады, күш-қайрат пен ерік-жігердің қызуымен қайнатады.

Мағжан дүниеге келген уақыт осындай ұлт қамындағы ұлы серпілістің кезеңі еді. Егер Абай дәуірінде ұлттық сипатымызға ене бастаған өзгерістердің үшқыны ғана жылтыраса, Мағжан заманында олар өмірдің заңына, айнымас болмысына айналған. Дүмпулерге, дүбірлі жаңаруларға толы жанартаулары атқылаған жиырмамыншы ғасыр дүние жүзінде өзгелермен бірге қазақ даласына да

жаңғырықтарын ала келді. Уақыттың өзгеріп, заманның жаңа дидары сөзсіз ашылып тұрған сол кезде халық ел иесі хандардан айрылып, ел басқарарлық ұлы тұлғаларға ұлт зәру болған шақта болашақта адаспайтын, елді қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай келешекке жеткізер азаматтарын өмір сахнасына сайлап шығара алмаған тұста бір шоғыр тұлғалар ту ұстауы керек-ті.

Кейбіреулер Мағжанды тым тәкаппар болған дейді. Ал шынында ол көпшіл, кішіпейіл, бауырмал болғанға ұқсайды. Москвада жүргенде қазақ студенттерімен жиі араласуы осының айғағы. «Мінезі баладай, тілі балдай еді. Адамға қайырымды, кешірімді, қалтқысыз жан еді... Білімді, алғыр, ойшыл, орысшаға, шығыс тілдеріне ерекше жетік-ті». Сәбит Мұқановтың осы сөздерінде де көп сыр жатқан жоқ па?

Өмір жолы Мағжанды әр кезде заманы бір, өзі тұстас қазақтың зиялыларымен кездестіріп отырған. Сәбеңнің айтуынша, алайда, олардың идеялық жолдары бөлек болған. Кеңестік дәуірді, оның табыстарын жырламаған, ескіні, байшылдықты, ұлтты көксеген Мағжанның жырлары коммунистік жолды таңдағандарға жат болған. Соның бір көрінісі – Мағжанның 1923 жылы Ташкентте басылып шыққан өлеңдер жинағын москвалық қазақтардың талқылауы. 1924 жылдың 24 қарашасында әдебиет үйірмесі ұйымдастырған бұл жиынға КСРО халықтары орталық баспасының директоры Нәзір Төрекүлов, Орталық комсомол комитетінің бюро мүшесі, жастардың коммунистік интернационалы ат-

қару комитетінің бөлім бастығы Ғани Мұратбаев та қатысады. Күн тәртібіндегі мәселе бойынша жас ақын, сол кезде Күншығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінде оқып жүрген Өтебай Тұрманжанов баяндама жасайды. Баяндаманы талқылауға қатысушылардың пікірі екі бөлініп, жиналыс «Мағжан буржуазияшыл-ұлтшыл, бізге мүлде жат ақын» дегенге саятын қаулы қабылдайды. Кейін осы қаулы Қазақстанның орталық газеті «Еңбекші қазақта» жарияланады. Мұның Мағжанға қатты соққы болып тигені, ақынды үлкен күйзеліске ұшыратқаны сөзсіз. Оның «Токсанның тобы» деген толғауында:

Жырларым елді жалпылап,
Жасырман жүзді жақтадым,
Токсанға енді тоқтадым,
Толғанып, ойлап, талқылап...
Токсаннан сонау он аулақ,
Мен токсанмен біргемін, –

деуі содан.

Мағжанған қарсы шабуылдың үдеуіне сол кезде Москвада оқып жатқан жастар ғана түрткі болды десек қателесер едік. Оған Сәбеңнің, кәдімгі Сәбит Мұқановтың да бел шешіп, білек сыбанып кірісіп кеткені белгілі. Идеялық қарсыластарына ымырасыз Сәбең Мағжанды да аяған жоқ, өзгелермен бірге сынның дойыр қамшысын оған да сілтеді. Мағжан кім қанша даттаса да былғанбайтын асыл емес пе, соны кейін Сәбең де түсінген болуы керек, ақын туралы пікірі өзгеріп, артына Мағжан Жұмабаевтың өмір жолы, шығармашылығы жайлы зерттеу еңбегін қалдырып кетті. Атақты жазушының «XX ғасыр-

дағы қазақ әдебиеті» деп аталатын кітабына енген осы еңбекте Мағжан туралы мынадай жолдар бар: «... Ақындық жағынан келгенде, Мағжан, әрине, қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетте жаңа түрлер енгізу ретінде Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесінде Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ». Бұл – Мағжан өмірден озбай тұрып, 1932 жылы айтылған сөз. Нақ осы кезде қуғын-сүргінге ұшырап, қиналып жүрген Мағжан да Сәбеңнен сырт айналуды жөн деп таппайды, хат жазып одан ақыл-кеңес, көмек сұрайды.

«Құрметті жолдасым Сәбит.

Сіз менің Петропавловскідегі орыс мектебінде орыс тілі мен әдебиеті пәнінен сабақ беріп жүргенімнен хабардар боларсыз. Январьдың басында мені қызметімнен босату туралы мәселе қозғалғанымен де, біраз уақытқа басылып қалған еді, бірақ январьдың соңында бұл жай тағы да әңгіме болды да, мені жұмыстан шығарып жіберді. Не себепті босатылғанымды сұрасам, қалалық оқу ісінің меңгерушісі жалпы саяси себептерге байланысты дегенді айтты. Міне, 20 шақты күн болды, жұмыссыз отырмын.

Декабрьде әдебиеттердің қазақ баспасымен Толстойдың «I Петр», Некрасовтың «Декабристерін» аударуға келісім шартқа отырған едім. Содан бері одан да хабар жоқ. Ол жақтан мен өте қиын халде отырмын. Әсіресе, жұмыссыздығым жанымға қатты батады.

Мен Қазақстанға жаңа жолға түскенімді өз қалам күшіммен көрсетсем деген тілекпен орал-

дым. Қалай болғанда да орталыққа жетуім керек деп шештім. Егер жолға қаражат тапсам, орталыққа баруды ойлап отырмын. Әрине, өз халімнің мүшкілдігін айта отырып сізді де бірдемеге міндеттегім келмейді. Сізге осылай жазуға қазіргі халім мәжбүр етіп отыр. Кешіріңіз.

Бұл хатты қыдырып келген туыстарым жақтан «Степняктан» жазып отырмын. Төрт-бес күннен соң қайтамын.

*Құрметпен Мағжан,
20 февраль, 1937 жыл».*

Бұл хат Сәбеңнің жеке мұрағатында әлі сақтаулы. Сәбең жауапты кешіктірмейді. Сөйтіп, 1937 жылдың 25-наурызында Мағжан Алматыға көшіп келгенде оны вокзал басында Сәбеңнің өзі қарсы алады. Мұның кейін Сәбеңе қатты соққы болып тигені белгілі. Ол сап-сау істеп жүрген жұмысынан босатылып, партиядан қуылады. Сол кезде республикалық газеттер «Мұқановтың мәселесін қараған партия жиналысы оның саяси ахуалын айқындап берді. Мұқанов — біздің жауларымыздың досы. Сейфуллин, Жансүгіров секілді жексұрын, фашист-шпиондардың дем берушісі» деп жазса, Жазушылар одағы партия ұйымының хатшысы Қалмақан Әбдіқадыров «Қазақ әдебиеті» газетінің 1937 жылғы 18 тамыздағы санында «Сәбит өз шығармаларында («Адасқандарда») байды мақтап... соңғы кезге шейін халық жауларына (Айсарин, Жұмабаев, Асылбековтерге) көріне ымырашылдық жасады. Өзінің шығармаларын халық жаулары Досмұхамбетов, Молдыбаевтарға аударуға берді. Жұмабаевты қызметке орналастыруға ниеттенгені, тағы

басқалары Сәбиттің жай ғана қатесі емес, үлкен саяси қатесі!» деп отқа майды құя түсті.

С. Мұқановқа шабуылдың күшеюі Алматыға жана ғана көшіп келген, әдеби ортаға әлі қосылып үлгермеген Мағжанды аяқтан шалу еді. Оны Мағжан да сезген болуы керек, бірде кездесіп қалғанда: «Сәбит қарағым, менің сіздерге қырсығым тиді-ау! Кінәм болса кешіріңіз. Заман өзі не болып барады. Енді қайтып көреміз бе, көрмейміз бе» деп қынжылыс білдіреді.

Осы арада Мағжан Жұмабаевтың Сәкен Сейфуллинмен қарым-қатынасы туралы да әңгімелей кету артық емес сияқты. Мағжан 1937 жылы Алматыға табан тірегенде Сәбен қарсы алғанмен «Менің жолым — теріс. Сәкендікі — дұрыс болды. Алдымен соған сәлем берейін» деген тілегін білдіреді. Сәбен өзінің естелігінде жазғандай, ретін тауып Сәкенге хабар береді. Сәкен қарсы болмайды, жақсы қарсы алады, екеуі көздеріне жас алып құшақтасады. Осы арада Мағжан Сәкеннен кешірім сұрайды. Сәкен: «Саған бәрі де кешірілді, бізден енді кешірім сұрама» дейді. Сол күні Мағжан Сәкен үйінде қонып қалады.

Сырт көзге қатардағы оқиға сияқты болып көрінгенмен, екі алыптың түсінісуі — бұл тарихи сәт еді. Өйткені, оған дейін олардың арасы жақсы емес-ті. Мағжан мен Сәкен тұңғыш рет Омбыда кездескен, сонда бірге оқыған. Кейін араларынан «қара мысық» жүгіріп кетіп, кикілжіңмен біраз жерге барып қалған. Екеуі де ақын болғаннан кейін бірін-бірі сөзбен түйрейді ғой баяғы. Соза берсек,

бұл өзі таусылмайтын әңгіме. Белгілі ғалым Тұрсынбек Кәкішев ағамыз бұл жөнінде «Өнер бәсекесі, немесе Мағжан мен Сәкен» деген көлемді тарихи-әдеби эссе жазған.

Ақын Мұзафар Әлімбаевтың «Солтүстік Қазақстан» газетінде (1991 ж. 21 мамыр) жарияланған «Мағжанды махаббатпен оқығанда» деп аталатын эссесінде де Мағжан мен Сәкеннің ара-қатынасын ашатын тұстар аз емес. Ақын ағамыз өмірдің өз ағымында, әдебиеттің дамуында әрқилы мектептердің, әр алуан таланттардың бәсекесі, жарысы, айтысы мен тартысы қызу жүріп келгенін, жүре де беретінін айта келіп, «Мағжанның идеялық және эстетикалық позициясына қарсы жанкешті күреспесе, Сәкеннің азамат әрі ақын-суреткер ретінде қауырт өсіп, биікке самғауы, ол ол ма, қазақ әдебиетіндегі жалаугер жетекшілігі қамтамасыз етілер ме еді. М. Жұмабаевтың «Батыр Баянымен» қиын жарысқа Сәкен өзін өткір қайрап салмаса «Көкшетау» дастаны өзінің ғажайып көркемдік дәрежесіне көтеріле алар ма еді?» деп сауал тастайды. Сөз жоқ, осы бәсеке жайда жүйрік қаламды одан сайын желқанаттандыра түскені анық. Олай болса, Мағжан мен Сәкен өмір көшінде әрдайым бірге жүрді. Олардың өмірлерінің соңғы сәтінде кездесіп түсінісулері, табысулары кездейсоқтық емес. Бұл халқымызға бұйырған тағдырдың сыйы.

Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығына қатысты жайларды елеп-екшей жүре мені «Мағжан туралы оның жерлесі, замандасы Ғабит Мүсірепов неге бір ауыз сөз қалдырмаған?» деген ой мазалай беруші еді.

Оның жауабын жазушы Жайық Бектұровтың «Бес арыс» («Жалын» баспасы, 1992 ж.) деп аталатын жинаққа енген естелігінен тапқандай болдым.

Ғабең бір кездескенде Жайық Бектұровқа Мағжанмен алғаш рет 1928 жылы Бурабайда кездескенін, Ақмола губерниялық партия комитетінің хатшысы Садықбек Сапарбековтің өзін шақырып алып, «Мағжанның орнына орман шаруашылығы техникумында оқытушы бол» дегенін айтып береді. «Бурабайға келдім. Мағжанды осында бірінші рет көрдім. Ол өзінің пәтерін маған беріп, Қызылжарға кетті. Сонда барып совпартшколда сабақ берді» дейді.

Кейін Мағжан мен Ғабең 1936 жылы Алматыда тағы кездеседі. «Мен Қазақстан Орталық партия комитетінің мәдени-ағарту бөлімінің меңгерушісі едім. Мағжанды жұмысқа орналастырдык. Ол жұмысына құлшына кірісті. Дінге қарсы орысша бір трактат іспеттес еңбек жазып әкелді. Жұмысының өзі де дінге қарсы үгіт-насихат жүргізу еді». (Ғабит Мүсірепов). Жайық Бектұровпен әңгімесінде Ғабең: «Менің ойымша, Мағжан шығармаларын басуға бұл күнде совет өкіметінің еш бөгеттігі жоқ, бұлай деу бос сөз. Оның шығармаларын жарыққа шығаруға біздің өзіміздің көптен бергі бір беткей қалыптасып кеткен теріс дағдымыз, теріс көзқарасымыз, Мағжанды ұлтшыл деп жамандап қалған ескі әдетіміз бөгет. Біз біреуді жамандасақ, тасқа басқан таңбадай, өмір бақи өшпейтін қара бояудай көреміз. Кейде тіпті қайсыбір ақындарымыздың іштей қызған-

шақтығы да бөгет болып жүр. Әйтпесе ағын ақ, қарасын қара деп бар-жоқтың жігін ашып алуымызға әбден болады. Мағжанның әйел теңдігі, махаббат, табиғат жайлы, ағартушылық бағыттағы ертеректе жазған өлеңдерін, мақалаларын, әңгімелерін бүгінгі әдебиетіміздің қорына қосуға әбден болады. Шынын, әділін айтсақ біздің бірқатар ақындарымыз, әдебиет тарихын зерттеушілеріміз өздерінің өлеңдерінде, мақалаларында Мағжанның көп-көп нелер терең ойларын, тіпті жеке сөздерін былай қойғанда оның толып жатқан өлең жолдарын, шумақтарын ұрлап-жырлап пайдаланып жүр. Мағжан — сұлулықты, әсемдікті сүйген ақын. Оның ән-өлеңдерін де бірқатар композиторлар сәл өзгертіп, пайдаланып кетіп жүр. Мәселен, ана радиода күнде айтылатын «Бәрінен де сен сұлу» дейтін ән-өлең Мағжанның шығармасы ғой» деп Мағжан шығармаларын жарыққа шығаруға қатысты ойларын да ашық білдіріпті. Алайда, Ғабең Мағжанға ара түскен жоқ, Мағжан туралы естелік те қалдырмады. Оның себебін қазір дөп басып айту қиын. Атақты «Бесеудің хатына» қол қойған, «Бейімбет жау болса, мені де жау деп санаңыздар» деген Ғабеңнің Мағжан туралы қалам тартпағанын түсіну де, түсіндіру де қиын.

Соңғы жиырма жылдың ішінде Мағжан жайлы біраз дүние жарық көргенін жоғарыда айттық. Солардың ішінде белгілі жазушы Жайық Бектұровтың еңбегінің орны бөлек десем ақиқаттан тым алыс кете қоймаспын. Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ә.Марғұлан сынды қазақтың

асыл ұлдарының әдеби портреттерін оқырманға тарту еткен Ж. Бектұров Мағжанның халқына қайта оралуына да көп еңбек сіңірді. Ол Қазақстан Жазушылар одағының Қарағанды облысаралық бөлімшесін басқарған жылдары Солтүстік Қазақстан облысына сан мәрте келіп, Мағжанның жары Зылихамен кездесіп, қолынан келген көмегін аямаған. «Мағжанды іздестірдіңіз бе? Жоғарғы жаққа арыз жаздыңыз ба? деп сөз бастап кеттім. «Жаздық қой. Жазбаған жеріміз жоқ. Ештеме шықпады», — деді Зылиқа. Мен ол кісіге: «Сіз Н.С. Хрущевке жазыңыз. Күйеуім ақын еді, жұрт ұлтшыл десті. Бірақ ол ешқандай басшы жұмыста болған жоқ еді. Кеңес үкіметіне қарсы ешбір теріс әрекет істеген адам емес. 1930 жылы ұлтшылсың деп бір соттады. Одан лагерьде жазасын өтеп келіп, болмашы қызмет істеп жүргенде қайта қамалды, жоқ болып кетті» деп жазыңыз» дедім». (Ж.Бектұров)

Жазушы осыдан кейін өзі де қарап отырмайды, Башқұртстанның халық жазушысы Сайфи Құдашқа хат жазып, Мағжан Жұмабаевты ақтауға көмектесуін сұрайды. Мағжан Жұмабаевпен Уфадағы «Ғалия» медресесінде бірге оқыған С. Құдаш 1969 жылы Қазақстан компартиясы орталық комитетінің бірінші хатшысы Д. Қонаевқа хат жолдайды. «Қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың тағдыры туралы» деп аталатын бұл хатында башқұрт әдебиетінің ақсақалы Қазақстанның көптеген қалаларынан, оның ішінде Қарағандыдан да, Мағжанға ара түсуін сұраған өтініштер келгенін жазады.

Ж. Бектұров 1987 жылдың бас кезінде

Мағжан туралы 1961 жылы жазған көлемді мақаласын Қазақстан Жазушылар одағының сол кездегі бірінші хатшысы О. Сүлейменовке тапсырады. Жайық ағамыздың Мағжанға, Мағжанның артында қалған жесірі Зылиқаға жасаған басқа да жақсылықтары аз емес. Мағжан ақталғаннан кейін Зылиқаны шет-қақпай қыла бастаған ақынның туыстарының орынсыз әрекеттерін айыптағаны тағы бар. Ол: «Өмірде әділетсіздік көп қой. Бәрі де қараңғылықтың, іші тарлықтың белгісі. Бұрын естерінен шығып кеткен Зылиқа, енді Мағжан жұрттың аузына қайта іліге бастағаннан кейін, бұл байғұстардың да тіліне, көңіліне орала бастапты. Бұлардың да әкелері, туыстары сотталып, есеңгіреп қалған адамдар. Жалған қызғаншақтық сезім де бар. Жақсы мұраға ие болғысы келетін ниет те бар. Баласы, ұрпағы жоқ, жалғызбасты сорлы кемпірдің Мағжанның із-түссіз кеткен еңбектерін инемен құдық қазғандай жинағаннан өзге, соның көп азап-бейнетін көргеннен басқа ешкімге ешбір жазығы жоқ» деп жазды.

Белгілі жазушысы, қазақ әдебиеті ақсақалдарының бірі Ғаббас Қабышұлы да осыны дәттейді. «Мағанның өлең-дастандары, әдеби аудармалары жарияланған газет-журналдарды іздеп табу, көшірме жасатып алу, әрине, апайға қиын болған. Ақы-пұлын төлеу былай тұрыпты, кесірі жетерлік кездерде ашық іздеудің өзі қандай тәуекелді қажет етті десеңші?! Күйеуіне жағылған күйені кетіру үшін жан тыныштығын ұмытқан, алғаш тұтқындалғанында ізденіп Мәскеуге, Максим Горькийге дейін барған, Мағанның ол жолы ақталуына бірден-бір